

Особистісно-орієнтований підхід у становленні ціннісної сфери майбутнього компетентісного фахівця

Panchuk N. P. Personality-oriented approach to the development of the value sphere of a future competent specialist / N. P. Panchuk // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva. – Issue 41. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2018. – P. 252–262.

N. P. Panchuk. Personality-oriented approach to the development of the value sphere of a future competent specialist. The conducted research made it possible to analyze the psychological peculiarities of the problem of formation and the peculiarities of forming the personality of the future competent specialist-modern teacher, in particular, as social values become personal in the process of formation of value orientations of a personality of adolescence.

It is studied that hierarchy of values inherent to each person does not stay unchanged during a lifetime and it is influenced by a number of factors: life circumstances, age, success or failure in the achievement of life goals, level of awareness of their significance.

It is established that the process of a personality development and his / her value-professional self-determination depends on the level and degree of social activity, self-activity and productivity of the personality. Value orientations act as a result of self-development of the personality, structuring with regard to the external activities of the process of implementation and the process of deployment of personal values and meanings.

The theoretical and methodological positions of the problem of personality-oriented education were analyzed, on the basis of which the analysis and development of a system of ways of mastering pedagogical values was based.

It is revealed that personality-oriented approach uses technological mechanisms of education, designed to involve all components of the structure of the personality in social interpersonal interaction. Only through the actions of personality-oriented technology, the student is able to feel that he isn't, but fully lives in an atmosphere of humanity.

It is determined that the value system, rooted in the structure of self-consciousness, acts as its necessary setting – morally significant and responsibly active. Under conditions when the pedagogical process in gene-

ral, mastering new knowledge, values, in particular, are formed as co-creation, process of life-formation and sense-formation are joined into one and become a process of holistic comprehension and transformation, human transformation of life.

It is concluded that the process of mastering the values of the teaching profession in the educational process is possible on the creating psychological and pedagogical conditions when such values acquire a holistic, meaningful systemic character and regulate the autonomy of the personality.

Key words: values, value orientations, personality oriented approach, personal values, professional self-determination, meaning of life, activity, self-activity.

Н. П. Панчук. Особистісно-орієнтований підхід у становленні ціннісної сфери майбутнього компетентнісного фахівця. Проведене дослідження дало змогу проаналізувати психологічні особливості проблеми становлення й особливостей формування особистості майбутнього компетентнісного фахівця – сучасного вчителя, зокрема, як суспільні цінності перетворюються в особистісні у процесі становлення ціннісних орієнтацій особистості юнацького віку.

Досліджено, що притаманна кожній людині ієрархія цінностей не залишається незмінною упродовж життя і на неї впливає низка чинників: життєві обставини, вік, успішність чи неуспішність у досягненні життєвих цілей, рівень усвідомлення їх значущості.

Установлено, що процес розвитку особистості та її ціннісно-професійне самовизначення залежать від рівня та ступеня соціальної активності, самоактивності й продуктивності самої особистості. Ціннісні орієнтації виступають як результат саморозвитку особистості, структурування відносно зовнішньої діяльності процесу реалізації та процесу розгортання особистісних цінностей і смислів.

Проаналізовано теоретико-методичні положення проблеми особистісно орієнтованого виховання, на основі яких ґрунтувалися аналіз і розробка системи способів оволодіння педагогічними цінностями.

Виявлено, що в особистісно-орієнтованому підході використовуються технологічні механізми виховання, розраховані на залучення всіх компонентів структури особистості у соціальній міжособистісній взаємодії. Лише за дії особистісно-орієнтованої технології студент у змозі відчувати, що він не просто перебуває, а повноцінно живе в атмосфері людяності, гуманності.

Визначено, що ціннісна система, укорінюючись у структурі самосвідомості, виступає як її необхідна установка – морально значуща і відповідально активна. За умов, коли педагогічний процес загалом й оволодіння новими знаннями, цінностями зокрема, формуються як співтворчість, процеси смислотворення і життєтворення зливаються в одне ціле і стають процесом цілісного осмислення і перетворення, перемодови людиною життя.

Зроблено висновок, що процес оволодіння цінностями вчительської професії у навчально-виховному процесі є можливим за виявлення і створення таких психолого-педагогічних умов, за яких такі цінності набувають цілісного, значущого, системного характеру і справляють регуляторний вплив на самостійність особистості.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, особистісно-орієнтований підхід, особистісні цінності, професійне самовизначення, смисл життя, активність, самоактивність.

Постановка проблеми. Соціальні зміни виступають причиною перегляду набору базових життєвих цінностей. Це сприяє критичному осмисленню досвіду попередніх поколінь, формує нові уявлення про своє професійне майбутнє та майбутнє суспільства, призводить до переоцінки як загальнолюдських, так і професійних цінностей. Особливо це стосується професії вчителя. Така ситуація визначає актуальність вивчення проблеми становлення й особливостей формування особистості майбутнього компетентнісного фахівця – сучасного вчителя. Вирішення питання про те, як суспільні цінності перетворюються в особистісні, є актуальним на сучасному етапі розвитку суспільних відносин. У зв'язку з недостатнім усвідомленням майбутніми вчителями пріоритетних цінностей майбутньої професії, рівня співпадання ціннісних орієнтацій вчителя з їх життєвими цілями і планами, власної системи ціннісних орієнтацій, шляхів її формування, наявного конфлікту цінностей, смислу власного життя та його відповідності вимогам обраної професії, за результатами нашого дослідження [4] постає необхідність розробки системи завдань і вправ, спрямованих на переструктурування та розширення ціннісних орієнтацій студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ціннісні орієнтації як елемент структури особистості фахівця у процесі професійного становлення, як системи певних норм, прийнятих групою свідомістю, досліджуються О. Ф. Бондаренко, І. Д. Бехом, Л. В. Долинською, З. С. Карпенко, Д. О. Леонтєвим, В. М. Мицько, С. О. Ставицькою, Н. Ф. Шевченко, Н. В. Чепелевою, М. С. Яницьким та ін. Окремим аспектам проблеми особистісно-орієнтованого підходу до виховання молоді присвячені дослідження І. Д. Беха, В. О. Моляко, О. Г. Балла та ін.

Виклад основного матеріалу. Обґрунтування психологічних особливостей становлення ціннісної сфери у нашому дослідженні базувалось на розумінні ціннісних орієнтацій особистості майбутнього вчителя як тих соціальних цінностей, що виступають

для педагога у якості стратегічних цілей його діяльності та посідають найвищий, визначальний щабель у мотиваційно-регулятивній системі, оскільки виконують функцію стійкого визначення поведінки та професійної діяльності, впливають на зміст і спрямованість потреб, мотивів, інтересів особистості. Ціннісні орієнтації майбутнього вчителя знаходять свій конкретний вияв у життєво-професійних цілях і планах. Життєво-професійні цінності не мають чіткої визначеності у часі, вони лише визначають спрямованість життєвого шляху, а тому потребують конкретизації в певних планах і цілях, досягнення яких і призводить до реалізації цінностей.

Система ціннісних орієнтацій задає основну лінію життя особистості, й у ній є як пріоритетні цінності, так і другорядні, а спрямованість на реалізацію певних цінностей утворює певний тип особистості. Орієнтація на певні цінності означає не лише переважну спрямованість життя, а й накладає відбиток на усі інші стосунки людини зі світом та іншими людьми. Несуперечлива система ціннісних орієнтацій визначає продуктивність життя. Установлення пріоритетів спрощує ситуацію життєвого вибору.

Свідомий вибір пріоритетів уперше відбувається під час вибору професії в юнацькому віці. Однак спеціальні дослідження [5], присвячені вивченню особливостей мотивації вибору й отримання професії вчителя педагогічного закладу вищої освіти й усвідомлення ними вимог до сучасного вчителя, показали наявність: широкого діапазону мотивів вибору професії педагога (професійних, предметних, престижних, утилітарно-прагматичних, соціальних, інфантильних, наслідування та відсутність мотивації, тобто випадковості вибору); переважання у студентів предметних мотивів і низький рівень їх поєднання з професійними, а отже, відсутність установки на роботу в школі, падіння у зв'язку із соціальною ситуацією в країні питомої ваги мотивів престижності педагогічної професії та появу нової за змістом мотивації вибору професії вчителя – безкоштовність навчання в педагогічному закладі вищої освіти; зміщення професійних мотивів вибору педагогічної професії до закінчення закладу вищої освіти на нижчі ранги, що є свідченням того, що навчально-виховний процес закладу вищої освіти мало впливає на формування професійно-педагогічної спрямованості майбутнього вчителя; поверхове усвідомлення студентами вимог до вчителя, яке проявляється у визначенні ними переважно тих особистісних якос-

тей, які далеко не завжди є першочерговими в діяльності вчителя та наявності предметних знань; низьку обізнаність студентів усіх курсів зі структурою педагогічних здібностей і функціями кожного з компонентів у педагогічній діяльності; наявність негативних установок на діяльність сучасного вчителя та їх підсилення у зв'язку з набуттям особистого досвіду під час проходження педагогічної практики.

Притаманна кожній людині ієрархія цінностей не залишається незмінною упродовж життя і на неї впливає низка чинників: життєві обставини, вік, успішність чи неуспішність у досягненні життєвих цілей, рівень усвідомлення їх значущості. Суперечлива система може перетворитись у несуперечливу шляхом перегляду пріоритетів та усвідомлення їх життєвої значущості, й навпаки – несуперечлива може стати під впливом якихось нових цінностей суперечливою. Власне, можна навіть говорити про наявність в особистості не однієї системи цінностей, а кількох, часто несумісних, систем, оскільки ієрархії цінностей, засвоєні різними шляхами у різних осередках, можуть не збігатися. Найчастіше виокремлюють декларовану та реальну системи цінностей. Декларована система цінностей найчастіше пов'язана з певними суспільними ціннісними стереотипами. Отже, в цьому випадку цінністю є не прагнення стати вчителем, а вища освіта, яка має в суспільстві та в очах батьків і друзів високий ціннісний статус. Тому важливим є для людини адекватне усвідомлення своїх реальних ціннісних пріоритетів, виходячи з визначеності власної особистості, а не суспільних стереотипів чи пріоритетів доквілля. Трансформація особистістю свого внутрішнього світу, особливо глибинних смисложиттєвих установок і цінностей, є надзвичайно складним процесом навіть за умови усвідомлення нею неспроможності своїх смисложиттєвих устремлінь. Усвідомлений і свідомо реалізований смисл життя стає регулятором життя лише за умови його переживання, включення у структуру «Я-образу».

Прийняття рішення про вибір професії по суті означає відмову від інших видів діяльності, від інших можливостей, тобто пов'язане із самообмеженням, що породжує внутрішню напругу, яка посилюється особистісними суперечностями, властивими цьому віку. Все це призводить до появи типових для юнацького віку конфліктів. І головними з них є ціннісні конфлікти – незалежно від того, усвідомлюються вони чи ні. Кожна людина пе-

реживає в юнацькому віці розрив між соціальними цінностями, що відображені в нормах моралі й пропонуються їй довікіллям, цінностями та нормами малого оточення і субкультури та базальними цінностями-орієнтаціями, що закладаються сімейною, родовою та індивідуальною історією становлення особистості.

Аналіз і розробка системи способів оволодіння педагогічними цінностями ґрунтувалися на теоретико-методичних положеннях проблеми особистісно-орієнтованого виховання І. Д. Беха [3]. Вступ до навчального закладу змінює соціальний статус особистості, соціальні функції, ролі, види діяльності, посилює соціальний розвиток особистості, включення її в різні сфери суспільних відносин і майбутньої діяльності, що потребує мобілізації внутрішніх ресурсів, вроджених задатків індивіда та призводить до переоцінки багатьох цінностей. Водночас процес розвитку особистості та її ціннісно-професійне самовизначення залежать від рівня та ступеня соціальної активності, самоактивності й продуктивності самої особистості.

І. Д. Бех підкреслює, що особистісний ріст залежить від того, наскільки певна особистість «поєднується із загальноприйнятою системою духовних цінностей, якою мірою укріплюється її духовна свідомість. Остання виступає у якості тієї внутрішньої інстанції, у якій здійснюється згадане єднання, як процес набуття смислу соціальних вимог» [3, с. 21]. На його думку, суб'єкт із розвиненою ціннісною системою є «дійовим носієм моральних норм, на якого можна покластися іншій людині при розв'язанні власних духовно-практичних проблем, оскільки він знає, що є загальнозначущим, усталеним, вічним, а що марнотратним» [3, с. 20].

Кожна мета, яку ставить перед собою людина, і відповідна поведінка, перш ніж реалізуватись, співвідноситься із системою її особистісних цінностей. Система особистісних цінностей, у якій укорінені цілі й наміри особистості, виконує функцію організації життєдіяльності особистості. «І що важливо – така особистість активно використовує їх для вирішення не побутових, а, насамперед, смисложиттєвих проблем, які виражаються для кожної людини в системі «вічних питань» людського існування. Ієрархія особистісних цінностей і смислів не дозволяє особистості, з одного боку, розчинитись в емпіричному бутті, втратити дійсні сутнісні потенції, оскільки розвинені особистісні цінності становлять основу внутрішнього світу особистості, виявляючись

виразником стабільного, інваріантного, з другого – дає можливість існувати і діяти вільно, тобто свідомо, цілеспрямовано, виходячи із самої себе» [3, с. 17].

І. Д. Бех використовує поняття «особистісні цінності», під якими розуміє факт включення суб'єкта у соціальні зв'язки та відносини. Поняття «особистісні цінності» відтворює факт освоєння конкретними індивідами суспільних цінностей, а отже, у ньому відображається значущість чи, можливо, рівень значущості, особистісний смисл для людини певних об'єктів, подій, предметів, явищ тощо. Саме особистісні цінності у подальшому виступають унормованими утвореннями як приписи чи заборони, котрі задають очікувану, належну, необхідну чи бажану поведінку, або існують у вигляді ідеалу, зразка для наслідування [1, с. 95].

Важливим для нас було положення особистісно-орієнтованого підходу про те, що одним із основних чинників формування особистісних цінностей «вважається свідомо інтелектуальна робота людини по все більш глибокому і широкому відображенню дійсності, а не внутрішньо-спонтанне розгортання визначених динамічних тенденцій» [3, с. 18]. Структура людських здібностей, говорить І. Д. Бех, формується і будується «не на основі вроджених і підсвідомих, сліпих внутрішніх динамічних тенденцій, а свідомого, осмисленого відображення зовнішньої дійсності» [3, с. 18].

Важливим ми вважаємо положення про те, що ціннісна система, укорінюючись у структурі самосвідомості, виступає як її необхідна установка – морально значуща і відповідально активна. «Вона і є єдиною соціокультурною основою перетворення внутрішніх особливостей особистості у дійсність здійснюваних нею вчинків і духовно-моральної поведінки загалом» [3, с. 20].

За умов, коли педагогічний процес загалом і оволодіння новими знаннями, цінностями зокрема формуються як співтворчість, процеси смислотворення і життєтворення зливаються в одне ціле і стають процесом цілісного осмислення і перетворення, перебудови людиною життя.

Обґрунтовуючи зміст і шляхи становлення ціннісної сфери особистості майбутнього компетентнісного фахівця, ми брали до уваги те, що лише за дії особистісно-орієнтованої технології студент у змозі відчувати, що він не просто перебуває, а повноцінно живе в атмосфері людяності, гуманності. Особистісно-орієтова-

ні технології створюють, по-перше, простір для прояву особистих проблем студентів, із яких складається їх власне життя, і без яких вони не уявляють себе особистостями. По-друге, у такому виховному середовищі особисті проблеми юнаків вирішуються найбільш психологічно оптимальним для них чином, а саме: студент не зазнає принижень його гідності з боку викладача. Будь-яка життєва колізія завжди виступатиме приводом для утвердження гідності студента [2].

Особливо важливим для нас було положення про те, що особистісно-орієнтоване виховання надає можливість вихованцеві краще функціонувати як особистості. Такого результату можна досягти внаслідок того, що і викладач, і студент працюють у єдиному емоційно-чуттєвому діапазоні, який запобігає психологічному напруженню як результату переживання небезпеки від недікатного втручання викладача у юнацький світ. Студент має щоразу відчувати, що зустріч із викладачем відкриває для нього нові можливості як щодо емоційних вражень, так і щодо спілкування та вільної поведінки [2].

Із цих положень випливає припущення, що процес оволодіння цінностями вчительської професії у навчально-виховному процесі є можливим за виявлення і створення таких психолого-педагогічних умов, за яких такі цінності набувають цілісного, значущого, системного характеру і справляють регуляторний вплив на самостійність особистості.

Розроблена нами система способів оволодіння цінностями вчительської професії [4] має на меті розширення змісту педагогічних цінностей, осмислення проблемних ситуацій, боротьби мотивів, переоцінки цінностей і використання їх у конкретних реальних ситуаціях. Система розширення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя включала в себе теоретичну та практичну частини. В основу практичних занять покладений системоутворюючий чинник самопізнання як провідного компонента інтеграції психологічних знань у свідомість майбутнього вчителя, на основі якого відбувається перенесення смислів і значень на дії та вчинки, підвищення самоактивності й, урешті-решт, особистісне зростання, яке передбачає і розширення ціннісних орієнтацій.

Саме самопізнання й адекватне самооцінення виступають важливими умовами розширення ціннісних орієнтацій, самоактуалізації особистості. Вони обов'язково передують не тільки

процесам самовиховання і самореалізації, але й кожному окремому акту цілепокладання. Якщо людина не встигла ще сама розібратись у тому, до чого вона прагне, що є смыслом її життя, якою вона прагне бути у ставленні до інших і до себе самої, які якості їй слід розвивати, а яких позбавлятися, то це є свідченням відсутності свободи самоздійснення та цілісної самоактуалізації такої особистості. Дійсно вільними і цілепокладання, і здійснення намічених на основі ціннісних орієнтацій життєвих цілей стають за умови формування адекватного позитивного «Я-образу» й усвідомлення співпадання ціннісних орієнтацій із життєвими цілями і планами, власної системи ціннісних орієнтацій, установлення її пріоритетів чи співіснування в мотиваційній системі несумісних ціннісних систем, розбудови мисленнєвої моделі бажаного майбутнього та бачення шляхів і засобів його досягнення. Завдяки активності самопізнання особистість перестає бути продуктом зовнішніх обставин і виявляє здатність самотворення, яке не відбувається шляхом одноманітного вольового зусилля, а виростає з форм і змісту спілкування з іншими людьми, визначаючись характером такого спілкування.

Життєве самовизначення на основі ціннісних орієнтацій є невід'ємним атрибутом людського буття, оскільки у кожен момент життя людина може бути поставлена перед необхідністю прийняття і здійснення самостійного рішення. Життєве самовизначення на основі пріоритетної системи ціннісних орієнтацій або вибір загальної спрямованості життєвого шляху являє собою процес, який торкається практично всієї підструктури особистості. Життєве самовизначення являє собою інтегроване поєднання морально-світоглядного, ціннісно-цільового і мотиваційного самовизначень особистості, провідним компонентом серед яких є ціннісно-цільовий компонент, оскільки у ситуації життєво значущого вибору чітко виступають ціннісні орієнтації особистості, котрі відображаються на характері прийнятих рішень особистості.

Ці основні положення і стали тими вихідними позиціями, на основі яких обґрунтовувалися шляхи з переструктурування та розширення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі оволодіння майбутньою професією.

Висновки. Процес розвитку особистості майбутнього вчителя та її ціннісно-професійне самовизначення залежать від рівня та ступеня соціальної активності, самоактивності й продуктив-

ності самої особистості. Активність і самоактивність завжди спонукаються цінностями, а цінності є регулятором самоактивності індивіда.

Процес оволодіння цінностями вчительської професії у навчально-виховному процесі є можливим за виявлення і створення таких психолого-педагогічних умов, за яких такі цінності набувають цілісного, значущого, системного характеру і справляють регуляторний вплив на самостійність особистості. Ефективними є такі вимоги: забезпечення можливості безпосередньої участі студентів у апробації цих цінностей, наданні їм нового смислу; включення професійних цінностей у реальний смисл життя студента; усвідомлення студентами власної системи ціннісних орієнтацій, рівня її суперечливості, виявлення вирішальних і похідних цінностей, установа пріоритетів; усвідомлення студентами рівня співпадання професійних цінностей із їх життєвими цілями і планами; співвіднесення вимог професії вчителя з можливостями й індивідуальними особливостями.

Система роботи з цінностями майбутнього фахівця повинна ускладнюватись від самоусвідомлення та змінення «Я-образу» до розширення території «Я», переоцінки цінностей та отримання нових смислів. Ефективними формами роботи є розв'язування життєвих і педагогічних ситуацій, які сприяють виробленню позитивної мотивації на майбутню професійну діяльність, зростанню альтруїстичної спрямованості діяльності вчителя, розширенню пізнавального інтересу до оволодіння професією, зміщенню акцентів із професійно-предметних цінностей на особистісно зорієнтовані. Процес формування ціннісних орієнтацій є соціальним за своєю природою, пов'язаний із характером діяльності, опосередкований оцінюванням і спілкуванням і відображає смисложиттєву активність індивіда.

Особистісно-орієнтований підхід використовує технологічні механізми виховання, розраховані на залучення всіх компонентів структури особистості у соціальну міжособистісну взаємодію, що дає змогу зробити виховний процес у закладі вищої освіти більш прогнозованим, а отже, більш розвивально ефективним.

Перспективою подальших досліджень цієї проблеми є впровадження в навчально-виховний процес закладу вищої освіти спеціально організованої системи завдань [4], що потребує використання активних методів навчання, які позитивно впливають на процес професійного становлення майбутнього вчителя.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Виховання особистості : У 2-х кн. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : У 2-х кн. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
3. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
4. Долинська Л. В. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя : навч. посіб. / Л. В. Долинська, Н. П. Максимчук. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. – 124 с.
5. Максимчук Н. П. Становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя : монографія / Н. П. Максимчук. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2009. – 176 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Beh I. D. Vyhovannja osobystosti : U 2-h kn. – Kn. 1: Osobystisno orijentovanyj pidhid: teoretyko-tehnolohichni zasady / I. D. Beh. – K. : Lybid', 2003. – 280 s.
2. Beh I. D. Vyhovannja osobystosti: U 2-h kn. – Kn. 2: Osobystisno orijentovanyj pidhid: naukovo-praktychni zasady / I. D. Beh. – K. : Lybid', 2003. – 344 s.
3. Beh I. D. Osobystisno zorijentovane vyhovannja : nauk.-metod. posib. / I. D. Beh. – K. : IZMN, 1998. – 204 s.
4. Dolyns'ka L. V. Psyhologija cinnisnyh orijentacij majbutn'oho vchytelja : navch. posib. / L. V. Dolyns'ka, N. P. Maksymchuk. – Kamjanec'-Podil's'kyj : FOP Sysyn O. V., 2008. – 124 s.
5. Maksymchuk N. P. Stanovlennja cinnisnyh orijentacij majbutn'ogo vchytelja : monografija / N. P. Maksymchuk. – Kam'janec'-Podil's'kij : PP Bujnyc'kij O. A., 2009. – 176 s.

Received March 7, 2018

Revised March 29, 2018

Accepted April 23, 2018